

כיצד עיצבו גלי ההגירה את מערכת הריבוד האתני ודפוסי האי-שוויון בחברה הישראלית

משה סמיונוב*

תקציר

המאמר סוקר את השפעת ההגירה לישראל על הרכב האוכלוסייה בה ועל היווצרותם של פערים חברתיים-כלכליים בין קבוצות אוכלוסין בארץ בחמישה עשר העשורים האחרונים, מאז שלהי המאה התשע עשרה ועד ימינו. המאמר מבחין בין חמש תקופות הגירה עיקריות לישראל: הגירת יהודים לפני הקמת המדינה, הגירה המונית של יהודים ניצולי שואה מאירופה ופליטים מארצות האסלאם מיד לאחר הקמתה, הגירה מקוטעת של יהודים בשלושת העשורים הראשונים למדינה, הגירה המונית של יהודים וזכאי עלייה לאחר התפוררותה של ברית המועצות והגירה של מהגרי עבודה ופליטים המלווה בהגירה מקוטעת של יהודים ממגוון מדינות בשלושת העשורים האחרונים. שלושה צירים עיקריים להיווצרותם של דפוסי אי-שוויון בין מהגרים לתושבים ותיקים מזהים במאמר: הציר הלאומי המבחין בין מהגרים יהודים ובין לא-יהודים (בעיקר ערבים), הציר האתני המבחין בין מהגרים יהודים מארצות מוצא שונות, בעיקר בין יהודים מארצות המערב (אשכנזים) ובין יהודים מארצות האסלאם (ספרדים), והציר האזרחי המבחין בין מהגרי עבודה ופליטים חסרי אזרחות ובין אזרחי ישראל הזכאים למגוון זכויות כלכליות וחברתיות מתוקף מעמדם האזרחי. משמעות הפערים האתניים והפערים החברתיים-כלכליים כמו גם השלכות פוטנציאליות על יציבות חברתית ופוליטית, סולידריות חברתית ומערכות יחסים בין פרטים בחברה נדונות בקצרה בסיכום.

מילות מפתח: פרספקטיבה הסטורית; אי שוויון חברתי-כלכלי; ריבוד אתני; סוגי מהגרים.

* אוניברסיטת תל אביב

מבוא

זה שנים רבות שחוקרים מתחום מדעי החברה מתייחסים לישראל כאל אב-טיפוס של חברת מהגרים רב-אתנית שמתגוררות בה שתי קבוצות אוכלוסייה עיקריות: יהודים וערבים. בעוד הערבים חיים באזור מדורי דורות ונהוג להתייחס אליהם כאל ילידי המקום, מרבית היהודים הם בני דור ראשון או שני של מהגרים. אוכלוסיית המהגרים היהודים היא הטרוגנית, היא הגיעה לישראל ממגוון רב של מדינות במספר גלי הגירה (עלייה) מובחנים, וניתן לחלקה לתת-קבוצות אתניות. במאמר זה אנסה להסביר ולהדגים כיצד עיצבה ההגירה לישראל את מבנה מערכת הריבוד האנתני ואת דפוסי האי-שוויון החברתי-כלכלי בחברה הישראלית.

האוכלוסייה היהודית מהווה כשמונים אחוז מאזרחי המדינה, ואילו הערבים מהווים כעשרים אחוז מאזרחיה, ויש לראותם כקבוצת המיעוט האנתני העיקרית בישראל. רובם המכריע של ערביי ישראל, כשמונים אחוז, הם מוסלמים, והיתר הם נוצרים ודרוזים או בני קבוצות ייחודיות. אוכלוסיות המיעוט הלא-יהודיות שונות במאפייניהן ובתכונותיהן מהרוב היהודי, וככאלה הן מתמקמות על הציר הדואלי המבחין בין יהודים ללא-יהודים בישראל. על ציר זה אפשר לראות בקבוצת היהודים לא רק את קבוצת הרוב המספרי אלא בעיקר את קבוצת הרוב הדומיננטי-שולט שמאפייני הסטטוס החברתי-כלכלי שלו גבוהים מאלו של כל הקבוצות האחרות.

פערי הסטטוס בין יהודים לאחרים בולטים וניכרים בכל היבט וממד של ריבוד, כולל השכלה, סטטוס מקצועי, הכנסה, עושר וכוח פוליטי. בשל כך נהגו חוקרים להתייחס למבנה האנתני של החברה בישראל כאל מבנה דואלי, דואליות שבאה לידי ביטוי, בראש ובראשונה, באבחנה בין יהודים כקבוצת הרוב ובין ערבים ולא-יהודים כקבוצות מיעוט. אולם מן הראוי לציין כי התפיסה הדואלית המסורתית הזאת ששלטה בספרות הסוציולוגית שנים רבות השתנתה מעט בשלושת העשורים האחרונים עם הגעתם של מהגרי עבודה לא יהודים לישראל (החל משנות התשעים) ועם כניסתם המסיבית של מבקשי מקלט מאפריקה (החל משנת 2005) לישראל.

למרות האבחנה הברורה בין קבוצת היהודים ובין קבוצות האוכלוסין הלא-יהודיות המתגוררות בישראל, יש להדגיש כי גם האוכלוסייה היהודית בישראל אינה עשויה מקשה אחת ורחוקה מלהיות הומוגנית וכי קיימת בה חלוקה אתנית ברורה על פי ארץ המוצא של המהגרים. למרות החלוקה המפורטת על פי ארצות מוצא, החלוקה האנתנית העיקרית השולטת בחברה הישראלית מבחינה בין יהודים שהיגרו ממדינות באירופה ומאמריקה (ברובם המכריע אשכנזים) ליהודים יוצאי ארצות מוסלמיות במזרח התיכון, מרכז אסיה וצפון אפריקה (ברובם המכריע ספרדים או מזרחים). אף על פי ששתי הקבוצות שוות יחסית בגודלן, מאפייני הסטטוס החברתי-כלכלי של בני הקבוצה השנייה נמוכים בממוצע ממאפייני הסטטוס החברתי-כלכלי של הקבוצה הראשונה (Semyonov et al., 2016; Semyonov, 1996; Cohen & Haberfeld, 1998; Semyonov & Lewin-Epstein, 2003). פערים אלו קשורים במידה רבה לדפוסי הגירת היהודים לישראל במשך השנים. עם זאת, גם התפיסה הדיכוטומית הזו, המבחינה בין יוצאי אסיה וצפון אפריקה ובין יוצאי אירופה ואמריקה, השתנתה והתרחבה במהלך העשורים האחרונים.

בעשורים האחרונים, בעיקר לאחר התפרקותה של ברית המועצות, חוותה החברה הישראלית הגירה מסיבית של יהודים או זכאי חוק השבות (שאנים יהודים) מהרפובליקות הסובייטיות לשעבר. קבוצת מהגרים זו מהווה בימים אלו כעשרים אחוז מהאוכלוסייה היהודית בישראל, וניתן לראות בה קבוצת מהגרים ייחודית ומובחנת הנבדלת מקבוצות מהגרים אחרות (Al Haj, 2019). למרות רמת ההשכלה הגבוהה יחסית של קבוצת המהגרים מברית המועצות לשעבר, התנאים המיוחדים שאפיינו את קליטת גל

ההגירה המסיבי שלהם הציבו מכשולים בפני קליטה כלכלית מוצלחת שלהם בשוק העבודה (Semyonov, 1998; Rajiman & Semyonov, 2011; Gorodzeisky & Semyonov, 2015, 2016; et al.). הקשיים הכלכליים שחוו עולים אלה בלטו בעיקר בשנים הראשונות להגעתם לישראל אך הלכו ופחתו עם השנים ובדורות ההמשך (Gorodzeisky & Semyonov, 2011). יחד עם זאת, הפערים עדיין בולטים במונחי הכנסה ובעיקר במונחי צבירת עושר ורכוש (Semyonov & Lewin-Epstein, 2011).

בתקופה שבה הגיעו לישראל המהגרים מברית המועצות לשעבר הצטרפה לאוכלוסיית היהודים בישראל גם קבוצת מהגרים יהודית ייחודית מאתיופיה שבמזרח אפריקה. השכלתם וכישוריהם של בני הקבוצה הזו לא תאמו את דרישות שוק העבודה בישראל. קבוצת המהגרים מאתיופיה נמצאת בתחתית המדרג החברתי-כלכלי של האוכלוסייה היהודית בישראל מבחינת השכלה פורמלית, סטטוס תעסוקתי ורמת הכנסה (Semyonov et al., 2015; Offer, 2004). יתרה מזאת, המהגרים מאתיופיה וצאצאיהם מדווחים על חוויות אפליה הקשורות לצבע עורם (ראו למשל Ben Eliezer, 2008; Offer, 2007; Saabneh & Tesfai, 2021; Kaplan & Salamon, 2004).

נוסף על ההבדלים בין קבוצות מהגרים ממוצא שונה ובין היהודים לערבים אזרחי ישראל התהווה בעשורים האחרונים ציר חדש לבידול חברתי, ציר המבוסס על מעמד האזרחות. עם כניסתם המבוקרת של "עובדים זרים" החל משנות התשעים של המאה העשרים ולאחר מכן עם הגעתם של פליטים ומבקשי מקלט מאפריקה בתחילת המאה הנוכחית, התגבשו בישראל קהילות של זרים (לא יהודים) חסרי אזרחות ישראלית או חסרי תושבות קבע. קהילות הזרים חיות בשולי החברה הישראלית ללא סיכוי ממשי לאזרחות או זכות לתושבות קבע. מקומם של התושבים הזרים הארעיים הוא בתחתית החברה הישראלית, הן מבחינת מעמדם החברתי-כלכלי והן מבחינת זכאותם ליזכויות חברתיות וכלכליות (Rajiman & Kemp, 2011).

במאמר זה אני מדגים כיצד לאורך השנים עיצבו גלי ההגירה את דפוסי הריבוד והאי-שוויון המורכבים של החברה הישראלית הן בין יהודים ללא-יהודים והן בקרב קבוצות מוצא שונות באוכלוסייה היהודית.

מסגרות תאורטיות לבחינת הקשר בין הגירה לריבוד אתני

המסגרות התאורטיות הדומיננטיות שאומצו על ידי חוקרים מתחום מדעי החברה כדי להסביר השתלבות מהגרים בחברה ובשוק העבודה בארץ היעד התפתחו ברובן בארצות הברית. הגישה הדומיננטית הראשונה ראתה בהשתלבות מהגרים בחברה החדשה תהליך אבולוציוני הסתגלותי שניתן לכנותו מודל האסימילציה (Alba & Nee, 1997; Park & Burgess, 1921; Warner & Srole, 1945). על פי גישה זו, מרבית המהגרים מגיעים לחברה הקולטת ללא משאבים חברתיים, כלכליים ותרבותיים הנחוצים לקליטה מהירה ומוצלחת בחברה החדשה, אך במשך השנים רוכשים את המשאבים (שפה, השכלה, כישורים מקצועיים, קודים תרבותיים ורשתות חברתיות, קשרים וידע) הנדרשים לקליטה מוצלחת ולמוביליות חברתית וכלכלית. ואכן, מחקרים מצביעים על כך שעם השנים ועם רכישת המשאבים הנחוצים לאסימילציה, מרבית המהגרים חווים מוביליות חברתית וכלכלית ומשפרים את מיקומם היחסי במדרג החברתי-כלכלי. למעשה, סדרת מחקרים במדינות הגירה שונות ובהן ישראל מצביעה על כך שבחלוף השנים המהגרים מצליחים לצמצם את הפערים הכלכליים בינם לבין ילידי המדינה ולעיתים אף לסגור אותם לגמרי (Chiswick, 1978, 1982; Nidert & Farely, 1985; Semyonov, 2017). יתרה מזאת, מחקרים מלמדים כי במהלך השנים מהגרים רבים אף מגיעים להישגים חברתיים וכלכליים גבוהים יותר מאלו של

ילידי המדינה בעלי תכונות דומות וכי למעשה קיימות קבוצות מהגרים המדורגות גבוה יותר מילידי המקום במדרג החברתי-כלכלי (Maskileysen & Semyonov, 2017).

למרות השימוש הנרחב של חוקרי הגירה במדינות שונות במודל האסימילציה והתמיכה הרחבה שזכה לה המודל, בעשורים האחרונים החלו מדעני חברה לאתגר את מודל האסימילציה האבולוציוני בטענה שקיימת שונות בדפוסי השתלבות של מהגרים בחברה ובשוק העבודה (Alba & Nee, 1997; Zhou, 1997; Portes & Zhou, 1992, 1993; Gordon, 1998) ושהתהליך רחוק מלהיות אחיד ואבולוציוני. על פי מודל האסימילציה המפולחת, לדוגמה, קבוצות שונות של מהגרים חוות דפוסים ותהליכים שונים של השתלבות בחברה החדשה. בעוד חלק מהמהגרים משתלבים ברבדים העליונים של החברה, אחרים, בעיקר מהגרים המשתייכים למיעוטים אתניים מובחנים, נתקלים באפליה חברתית וכלכלית והופכים לחלק אינטגרלי מהרבדים הנמוכים של החברה הקולטת, לא רק סמוך למועד ההגירה ובדור הראשון של המהגרים, אלא גם בדור השני (Portes & Zhou, 1992, 1993; Zhou, 1997; Maskileysen & Semyonov, 2017).

הגישות התאורטיות שפותחו בארצות הברית אומצו על ידי חוקרים שהתמקדו בבחינת דפוסי השתלבות של מהגרים (עולים) בישראל ונדונו בהרחבה. העבודות המוקדמות אימצו את מודל האסימילציה כדי להסביר את הפערים בין יהודים יוצאי ארצות המזרח (ספרדים) ליוצאי ארצות אירופה ואמריקה (אשכנזים) (Ben Rafael, 1982; Shuval, 1963; Eisenstadt, 1963, 1963a). על פי מודל זה, היה אפשר לצפות כי הפערים בין קבוצות המהגרים ילכו ויצטמצמו עם השנים ואף כי ייעלמו לחלוטין בדור השני. בשל המציאות והפערים המתמשכים בין קבוצות אתניות באוכלוסייה היהודית בישראל, אימצו בשנים האחרונות מספר חוקרים הסברים אלטרנטיביים ומודלים תאורטיים אחרים להסבר הפערים בין קבוצות המהגרים (Saabneh & Semyonov et al., 2015, 2016; Smootha & Peres, 1976; Smootha, 1978; Tesfai, 2021). נמצא כי מודלים של אסימילציה מפולחת והסברים המתמקדים בגישות דיפרנציאליות להזדמנויות ישימים יותר להבנת תהליכי ריבוד אתני ואי-שוויון בחברה הישראלית. מודלים אלו גם יושמו מאוחר יותר כדי להסביר את דפוסי השתלבותן של קבוצות מהגרים ייחודיות (לדוגמה, מהגרים מברית המועצות לשעבר ומאתיופיה) במערכת הריבוד האנתני של ישראל (Semyonov et al., 2015, 2016). נמצא כמובן כי מודל האסימילציה ישים פחות גם להסבר הפערים בין המהגרים היהודים לערבים ילידי הארץ (Lewin Epstein & Semyonov, 1993) וכן להסבר דפוסי האי-שוויון והריבוד בין מהגרי העבודה או בין הפליטים ומבקשי המקלט ובין האזרחים היהודים של ישראל (Rajman & Kemp, 2011). בנושאים אלו אדון בהרחבה בפרקים הבאים.

הגירה לישראל ופערים בין יהודים לערבים

בשלהי המאה התשע עשרה החלה הגירה של יהודים לארץ ישראל (אז פלסטין). מהגרים אידיאולוגיים אלו (חלוצים) הגיעו לפלסטין בעקבות החזון הציוני – הקמת בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל. מרבית המהגרים (עולים) שהגיעו לישראל לפני קום המדינה באו ממדינות במזרח אירופה ובמרכז במספר גלים מובחנים (עליות) והתיישבו במרכזים עירוניים במרכז הארץ וביישובים עירוניים וחקלאיים שהם הקימו כדי להוות את התשתית למדינה עתידית. יש להדגיש כי המהגרים היהודים לא השתלבו בחברה הערבית ולא היגרו לפלסטין כדי להשתלב באוכלוסייה המקומית. נהפוך הוא: המהגרים היהודים הקימו יישובים עירוניים וחקלאיים ושכונות יהודיות חדשות ונפרדות למגורי יהודים כמו גם מוסדות תרבות, השכלה וחברה שנועדו לשרת את האוכלוסייה היהודית בלבד.

גם האוכלוסייה הערבית המקומית, שהייתה בעיקרה אוכלוסייה מסורתית שעסקה בחקלאות ושהיו לה חשיפה מוגבלת לתרבות המערבית המודרנית והשכלה נמוכה יחסית, לא שאפה לקבל אליה את אוכלוסיית המהגרים החדשה. ניתן לראות אפוא בשתי הקהילות שהתגוררו בפלסטין במחצית הראשונה של המאה העשרים (קרי, המהגרים היהודים כקבוצת מיעוט והערבים תושבי המקום כקבוצת רוב) שתי קהילות נפרדות ומקבילות שחיו זו לצד זו ביחסי עוינות, תחילה תחת השלטון הטורקי ולאחר מכן תחת שלטון המנדט הבריטי. יחד עם זאת, מן הראוי לציין ולהדגיש כי כאשר הוכרזה מדינת ישראל על ידי מנהיגות היישוב היהודי באמצע המאה העשרים כבר הייתה אוכלוסיית המיעוט היהודי בישראל מאורגנת היטב במסגרת של יישובים עירוניים ויישובים חקלאיים עם מערכת תומכת של מוסדות אזרחיים, חברתיים, כלכליים, פוליטיים, תרבותיים וצבאיים.

לאחר הקמת המדינה ב-1948 ועם סיומה של מלחמת העצמאות הפכו ערביי פלסטין מרוב מספרי למיעוט מספרי, אך בעיקר למיעוט אתני מוחלש מבחינה חברתית, תרבותית, כלכלית ופוליטית. ליתר דיוק, בשנת 1949 הצטמצמה אוכלוסיית ערביי הארץ ל-156,000 תושבים, והללו היוו כ-13.5% בלבד מסך 1,173,000 אזרחי מדינת ישראל באותה שנה. ערביי ישראל מצאו את עצמם מנותקים מהקהילה הערבית הנרחבת שהתגוררה במרחב הגאוגרפי הסמוך, כמו גם מקהילות הפליטים הפלסטינים שנמלטו בעקבות המלחמה למדינות ערביות שכנות. יתרה מזאת, המיעוט הערבי בישראל מצא עצמו נשלט על ידי מוסדות המדינה הציונית החדשה.

הרוב המוחלט של ערביי ישראל, כשמונים אחוז מהם, התגורר ביישובים כפריים קטנים שהיו ברובם ערביים לגמרי ושהיו מרוכזים בעיקר בחבלי הדרום (נגב) והצפון (גליל) בפריפריה וביישובי המשולש במרכז הארץ (כהנה, 1975). האוכלוסייה העירונית של הערבים בישראל שמנתה יותר מ-200,000 איש ואישה לפני המלחמה הצטמצמה בדרמטיות ונשארה שולית במדינה החדשה (Lustig, 1980). וכך לאחר סיום מלחמת הקוממיות הפכו ערביי ישראל מרוב מספרי למיעוט אתני המרוכז ביישובים כפריים ללא תשתית כלכלית, תעסוקתית ותעשייתית מפותחת ועם נגישות מוגבלת להזדמנויות כלכליות ותעסוקתיות, ונעשו תלויים במידה רבה בכלכלה ובשוקי העבודה שהתפתחו במרכזים עירוניים וביישובים היהודיים בישראל כדי לענות על צורכי המהגרים שהגיעו לארץ במשך השנים. יש לציין כי גם כיום רק שבעה יישובים בארץ נחשבים "מעורבים", וגם בהם היהודים והערבים מתגוררים בשכונות נפרדות (Semyonov, 1988; Tyree, 1981).

יתרה מזאת, בעוד הכלכלה ושוק העבודה הישראליים עברו עם השנים פיתוח מואץ, שטחי האדמה שברשות הערבים ואלו שנכללו במסגרת היישובים הערביים לא גדלו והתרחבו, ואדמות שהיו ברשותם אף הופקעו על ידי המדינה. כמו כן הפיתוח הכלכלי במגזר הערבי היה מזערי כל אותה עת ולכן תושבי היישובים הערביים הפכו ליותר ויותר תלויים לפרנסתם כשכירים וכפועלי יום במקומות תעסוקה שהתפתחו במרכזים העירוניים וביישובי היהודים (Semyonov, 1988; Lewin-Epstein & Semyonov, 1992). הסגרציה המרחבית בין הערבים ליהודים הגבילה את נגישות הערבים להזדמנויות חברתיות ותרבותיות, ולשירותים, ובעיקר את נגישותם להזדמנויות תעסוקתיות וכלכליות. עקב כך נאלץ חלק ניכר מערביי ישראל ליומם אל מחוץ ליישובים הערביים כדי למצוא תעסוקה ביישובים יהודיים ובערים מרכזיות (Semyonov, 1988; Lewin-Epstein & Semyonov, 1994). מן הראוי לציין כי אף על פי שערביי ישראל הם אזרחי מדינת ישראל ויכולים להשתתף במערכת הפוליטית הישראלית (לבחור ולהיבחר לכנסת), הם נחותים מהאוכלוסייה היהודית בכל היבט של סטטוס חברתי-כלכלי כולל השכלה, סטטוס תעסוקתי, הכנסה, עושר ורמת חיים (Semyonov et al., 1996; Semyonov & Lewin-Epstein, 2011).

עם השנים, ולמרות הגירה מסיבית של יהודים לישראל, הלך וגדל מספרם של האזרחים הערבים (בעיקר בשל שיעור ילודה גבוה יחסית) וחלקם היחסי באוכלוסיית אזרחי ישראל התייצב על כעשרים אחוזים. במילים אחרות, למרות שיעור ילודה גבוה יחסית בקרב הערבים, חלקם היחסי באוכלוסייה כמעט ולא השתנה, בעיקר עקב שיעורי הגירה חיובית של היהודים במהלך השנים. ואכן, את הגידול באוכלוסיית ערביי ישראל אפשר לזקוף לזכות הגידול הטבעי, ואילו את מרבית הגידול באוכלוסיית היהודים בישראל יש לזקוף לזכות ההגירה (Della Pergola, 1998).

יחד עם זאת, יש לציין כי למרות הסגרציה המרחבית המתמשכת והיחס המפלה כלפי ערביי ישראל, ולמרות מעמדם החברתי-כלכלי הנמוך יותר ממעמדם של היהודים, חלו במשך השנים מספר שינויים חברתיים ברורים בקרב הערבים הנובעים במידה רבה מהקשר לחברה היהודית בישראל. השינויים הבולטים ביותר מצביעים על מעבר הדרגתי מחברה מסורתית אגררית לחברה עירונית מודרנית. השינויים משתקפים, לדוגמה, בעלייה ברמת ההשכלה בכלל וההשכלה האקדמית בפרט הן בקרב גברים והן בקרב נשים, בירידה בשיעורי הילודה ובעלייה בשיעורי תעסוקת נשים. יחד עם זאת, ולמרות שינויים אלו, הפערים החברתיים-כלכליים בין אוכלוסיית הערבים ילידי המקום ובין היהודים (ילידי ישראל או המהגרים) נשארו יציבים, ודפוסי האי-שוויון נשארו קבועים כל השנים, כלומר הסטטוס הממוצע של הערבים בישראל נחות מזה של היהודים בכל ממד וממד של ריבוד ואי-שוויון כולל השכלה, מעמד מקצועי, הכנסה, תעסוקה, רמת חיים, עושר וייצוג פוליטי במערכות ממשל ושלטון.

הגירה ופערים אתניים בישראל

הגירת יהודים לישראל התגברה לאחר הקמת המדינה ונמשכת למעשה עד עצם היום הזה. בהקשר זה יש להדגיש כי מדינת ישראל מגדירה את עצמה כמדינת לאום לעם היהודי ולכן היא אינה מתייחסת להגירת היהודים במונחים המסורתיים של "הגירה כלכלית" אלא במונחים של "שיבת תפוצות" או "עלייה". על פי חוק השבות (1950) וחוק האזרחות (1952) כל יהודי או קרוב משפחה מדרגה ראשונה של יהודי זכאי לעלות לישראל ולקבל אזרחות ישראלית עם הגעתו אליה. יתרה מזאת, מדינת הלאום "כרתה ברית" עם העולים היהודים כדי לאפשר קליטה מוצלחת והשתלבות של המהגרים (עולים) היהודים בארץ החדשה. למען מטרה זו הקימה המדינה מוסדות וארגונים שמגישים סיוע כספי וארגוני לעולים (המהגרים) החדשים. לעומת זאת, ממהגרים שאינם יהודים (מהגרי עבודה, פליטים או מבקשי מקלט) נמנעת כמעט לחלוטין האפשרות לזכות באזרחות ישראלית או אפילו בתושבות קבע. מן הראוי להדגיש כי למרות הסטטוס הארעי של מהגרי העבודה ומבקשי המקלט בישראל ולמרות התייחסות המדינה והאזרחים בישראל לאוכלוסיות מהגרים אלו כאל אוכלוסיות ארעיות, השפעתם של המהגרים הלא-יהודים (עובדים זרים, פליטים ומבקשי מקלט) על מבנה הריבוד האתני ודפוסי האי-שוויון ניכרת, ואדון בה בהמשך הפרק. מדיניות ההגירה לישראל היא אפוא דיפרנציאלית: עידוד, הכלה וסיוע לקליטה ולהשתלבות של מהגרים יהודים בישראל לעומת מניעה או צמצום של ההגירה ובלימת השתלבותם של המהגרים הלא-יהודים.

את השפעת ההגירה לישראל על דפוסי אי-שוויון חברתי-כלכלי ואתני בתוך האוכלוסייה היהודית בישראל יש לבחון ולהבין בקונטקסט ההיסטורי של גלי ההגירה לישראל ונוכח תפקיד המדינה בתהליכי הקליטה של המהגרים. סמיונוב וגורודזייסקי (2013) מחלקים את גלי הגירת היהודים מראשית המאה העשרים ועד ימינו אנו לחמש קטגוריות. בעבודה זו אני מרחיב את הטיפולוגיה שהוצגה לשש קטגוריות, ואלו מבחינות בין תקופות ההגירה העיקריות (או גלי ההגירה השונים) במשך השנים:

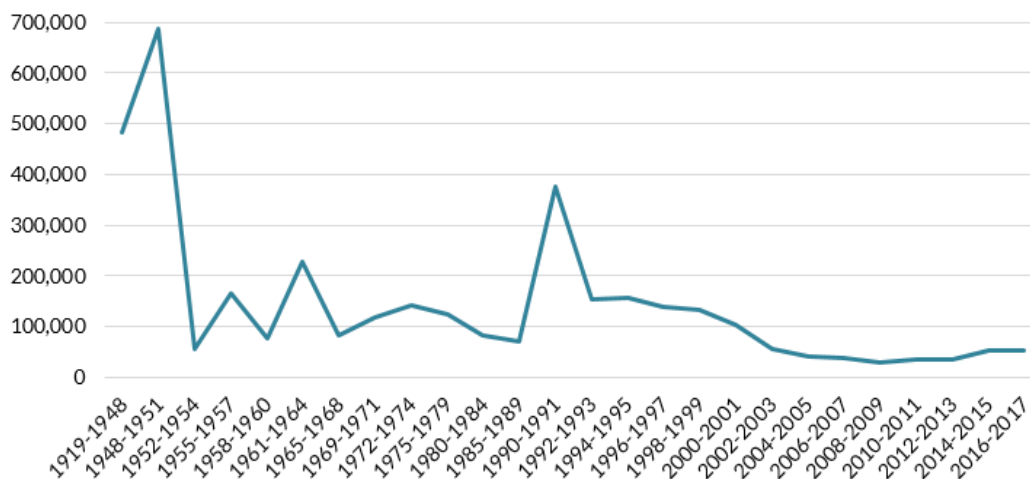
1. 1948-1900: הגירת יהודים לפלסטין לפני הקמת מדינת ישראל
2. 1952-1948: הגירה המונית (מסיבית) של יהודים בשנים הראשונות שלאחר הקמת מדינת ישראל ומלחמת העצמאות (ברובה המכריע ניצולי שואה מאירופה ופליטים מארצות האסלאם)
3. 1989-1952: הגירה מקוטעת (ספורדית) של יהודים בשלושת העשורים שלאחר הקמת המדינה ממגוון רחב של מדינות
4. 1995-1989: הגירה המונית (מסיבית) ברובה המכריע של יהודים וזכאי עלייה על פי חוק השבות וחוק האזרחות (שרובם הגיעו ממדינות חבר העמים לשעבר) לאחר התפוררותה של ברית המועצות
5. 2020-1995: הגירה מקוטעת (ספורדית) של יהודים ממגוון מדינות (בעיקר ובאופן לא פרופורציונלי מדינות מערביות, ברית המועצות לשעבר וצרפת)
6. 2020-1990: הגירה גלובלית של מהגרי עבודה, פליטים ומבקשי מקלט (בעיקר מאפריקה) שאינם יהודים, נוסף על הגירת יהודים

הגירתם של היהודים לישראל (אז פלסטין) כדי להקים מדינה יהודית ברוח חזון הציונות החלה בשלהי המאה התשע עשרה ונמשכה כחמישה עשר עשורים. רובם המכריע של העולים לישראל טרם הקמת המדינה הגיע מקהילות יהודיות במזרח אירופה ובמרכזה. מהגרים אלו התיישבו בישראל ובנו בה יישובים חדשים, הן עירוניים והן חקלאיים, ומרביתם התגוררו ביישובים יהודיים או בשכונות יהודיות בערים המעורבות. כמו כן לפני הקמת מדינת ישראל הקימו המהגרים מערך של ארגונים חברתיים, כלכליים, מסחריים, תרבותיים ופוליטיים, וכאשר הוקמה מדינת ישראל ב-1948 הרכיבו המהגרים יוצאי אירופה את האליטות החברתיות, הכלכליות והתרבותיות שלה.

מיד לאחר הקמת המדינה ולאחר מלחמת העצמאות מנתה אוכלוסיית היהודים בישראל כ-600,000 איש ואישה. אוכלוסיית הערבים שהתגוררו בישראל באותה עת מנתה כ-156,000 איש ואישה. בשנת 2022 מונה אוכלוסיית אזרחי ישראל יותר מ-9,000,000 איש ואישה (כעשרים אחוז מהם ערבים). כאשר בוחנים את המספרים האלה בפרספקטיבה היסטורית אפשר לקבוע בבירור כי במהלך פחות משבעה עשורים גדלה אוכלוסיית המדינה ביותר מפי עשרה. להיקף גידול האוכלוסייה בישראל אין אח ורע במדינות הגירה אחרות, ויותר ממחצית הגידול באוכלוסייה היהודית יש לזקוף להגירתם של יהודים לישראל, Della Pergola, (1998).

כיום כשליש מאזרחי ישראל היהודים הם דור ראשון של מהגרים, שליש מהם דור שני, ושליש מהם דור שלישי או יותר של ילידי הארץ. בהמשך הפרק אנסה להדגים כיצד הגירתם של היהודים לישראל לא שינתה רק את מספרי האוכלוסין אלא גם את ההרכב האתני של האוכלוסייה היהודית כמו גם את המבנה האי-שוויוני של החברה בישראל.

בתרשים מספר 1 אני מציג בצורה גרפית את שיעורי ההגירה בחסות חוק השבות לישראל מאז הקמת המדינה ב-1948 עד ימים אלו על פי יבשת המוצא של המהגרים. בהמשך הפרק אנסה להדגים מדוע ניתן לזקוף במידה רבה את הפערים החברתיים-כלכליים בקרב האוכלוסייה היהודית לדפוסי ההגירה לישראל ולנסיבותיה.

תרשים 1: מספר המהגרים בחסות חוק השבות 1919-2017

תרשים מספר 1 מראה בבירור כי ההגירה לישראל התרחשה במשך השנים ברציפות, והיו לה שתי נקודות שיא מובחנות. נקודת השיא הראשונה חלה מיד לאחר הקמת המדינה ונקודת השיא השנייה אובחנה בשנים שלאחר התפרקות ברית המועצות. מיד לאחר הקמת מדינת ישראל ב-1948 חוותה המדינה הגירה מסיבית של שתי קבוצות מהגרים: הקבוצה הראשונה הורכבה מניצולי שואה ששרדו את מחנות ההשמדה ואת מלחמת העולם השנייה באירופה והקבוצה השנייה הורכבה מיהודים שגורשו ממדינות אסלאמיות במרכז אסיה, המזרח התיכון וצפון אפריקה עם פרוץ מלחמת העצמאות. לשתי קבוצות מהגרים אלו לא ניתן להתייחס כאל מהגרים כלכליים. למעשה ניתן לראות בשתי קבוצות המהגרים הללו פליטים שהגיעו לישראל בהמוניהם חסרי רכוש ומשאבים ועל המדינה ומוסדותיה הוטלה קליטתם.

כדי להמחיש את היקפה של ההגירה לישראל בשנים הראשונות להקמתה, יש לציין כי בחמש השנים הראשונות לאחר הקמת מדינת ישראל היה על המדינה שמנתה כ-600,000 תושבים בלבד לקלוט יותר מ-900,000 מהגרים חדשים. בשל גל הגירה זה גדל מספרם של תושבי ישראל כמעט פי שלושה בתוך זמן קצר מאוד. יתרה מזאת, המרקם האתני של אוכלוסיית המדינה השתנה בדרמטיות ונעשה הטרוגני כאשר מהגרים-פליטים ממדינות במזרח אירופה ובמרכזה וכן מהגרים ממדינות באסיה ובצפון אפריקה הגיעו לישראל והתיישבו בה. כאשר לוקחים בחשבון את המשאבים המוגבלים הן של המדינה והן של המהגרים ואת ההרכב ההטרוגני של המהגרים מתבהרת עוצמת האתגר והקשיים בקליטת עלייה זו. ואכן, בתקופה זו הייתה מעורבות המדינה בקליטת המהגרים (עולים) ובמציאת פתרונות דיור, תעסוקה ושירותים גדולה מאוד, אם לא אבסולוטית.

אף על פי שכל המהגרים (עולים חדשים) חוו קשיי קליטה בתקופה זו, היו המהגרים מאסיה ומצפון אפריקה בעמדת נחיתות לעומת המהגרים מאירופה. הראשונים הגיעו ממדינות בעלות אוריינטציה מסורתית, משפחות גדולות, משאבים מצומצמים והשכלה פורמלית שלא התאימה לחברה מודרנית שקשרה את גורל עתידה עם ארצות המערב. יתרה מזאת, העולים מארצות האסלאם הגיעו לארץ החדשה ללא כל קשרים לאוכלוסייה הוותיקה שהרכיבה את האליטה החברתית, מוסדית, כלכלית ופוליטית של המדינה החדשה, וחלקם גם חוו אפליה על רקע מוצאם האתני. לעומת זאת, לפליטים שהגיעו מאירופה היו קשרים טובים יותר בצורת קשרי משפחה או היכרות קודמת עם האוכלוסייה הוותיקה. נוסף על כך, מרבית העולים מארצות האסלאם הופנו על ידי מוסדות המדינה ליישובים קטנים ומבודדים ולעיריות פיתוח

שהוקמו בפריפריה של המדינה, הרחק מהמרכזים העירוניים המבוססים. היישובים בפריפריה התאפיינו באפשרויות תעסוקה מוגבלות ובאוכלוסיות חלשות וצעירות (Spilerman & Habib, 1976). לעומת עולי המזרח, אחוז גבוה יותר של מהגרים מאירופה מצא מגורים בערי המרכז. לפיזור הדיפרנציאלי במרחב הגאוגרפי-חברתי של ישראל בין מהגרים יוצאי אירופה ומהגרים יוצאי ארצות האסלאם הייתה השפעה דיפרנציאלית על הנגישות להזדמנויות תעסוקתיות, כלכליות וחברתיות ועל התהוותם של פערים חברתיים-כלכליים בין מהגרים יהודים יוצאי אירופה ליהודים יוצאי אסיה או אפריקה (Semyonov & Tyree, 1981; Spilerman & Habib, 1976), פערים שלא הצטמצמו גם עשרות שנים לאחר הקמת המדינה וגם לא בקרב בני הדור השני (Cohen & Haberfeld, 1998; Cohen et al., 2007).

שלושת העשורים שלאחר גל ההגירה המסיבי הראשון התאפיינו בשיעורים נמוכים יחסית של מהגרים יהודים. המהגרים הגיעו לישראל ממגוון רחב של מדינות, ואת הגירתם בתקופה זו ניתן לייחס בעיקר לאירועים שהתחוללו בארצות המוצא שלהם (כוחות דחיפה) ולא לאירועים ולשינויים שהתרחשו בישראל והשפיעו על התנאים החברתיים-כלכליים ששררו בה (כוחות משיכה). לדוגמה, שינוי במדיניות ההגירה בברית המועצות בשנות השבעים של המאה הקודמת אפשר ליהודיה לעלות לישראל; ההתקוממות הכושלת בהונגריה לוותה בזרם של פליטים יהודים הונגרים; המהפכה האסלאמית באיראן גרמה לגידול במספרם של המהגרים מאיראן; ומהומות ושינויים פוליטיים במדינות דרום אמריקה, דרום אפריקה או רומניה הגבירו את זרם המהגרים היהודים שבחרו בישראל להיות ביתם החדש. מספרם הנמוך של המהגרים היהודים ומגוון המדינות שמהם הגיעו לישראל בתקופה זו לא שינו את ההרכב האתני של אוכלוסיית המדינה בצורה ניכרת. כמו כן, מיעוט המהגרים היחסי אפשר למוסדות המדינה להקצות משאבים לקליטה מוצלחת של המהגרים בארץ ולמנוע את הרחבת הפערים על בסיס אתני באוכלוסייה היהודית בישראל. תקופה הגירה זו, שנמשכה כשלושה עשורים, הסתיימה ב-1989 עם התפרקותה של ברית המועצות.

נקודת המפנה בזרם ההגירה האיטי לישראל, הנקודה שמהווה את נקודת השיא השנייה בשיעור ההגירה לישראל, התרחשה מיד לאחר התפרקות ברית המועצות. ב-1989, השנה שבה חוותה ברית המועצות משבר כלכלי, חברתי ופוליטי חמור שהביא להתפרקותה, החלו רבים לעזוב את הרפובליקות הסובייטיות בחיפוש אחר יעדים חדשים. ישראל הייתה אחד היעדים העיקריים והמועדפים על יהודי ברית המועצות לשעבר ובני משפחותיהם (הערכות אומדות ברבע את אחוז המהגרים הלא-יהודים בקרב משפחות המהגרים הסובייטים). ואכן, בתקופה קצרה מאוד "הוצפה" ישראל בגל מסיבי של מהגרים מהרפובליקות הסובייטיות. ליתר דיוק, בתוך עשור אחד הגיעו לישראל, חברה שמנתה כארבעה מיליון וחצי אזרחים, כמיליון מהגרים סובייטים. כ-400,000 מהגרים הגיעו לארץ בין 1989 ל-1992 וכ-300,000 מהגרים נוספים נחתו בישראל בשלוש השנים שלאחר מכן. כיום שיעור קהילת המהגרים הסובייטים בישראל ("רוסים" בשפת העם) הוא כעשרים אחוז מסך אזרחיה היהודים של מדינת ישראל. אף על פי שמרבית המהגרים מברית המועצות לשעבר הגיעו מרפובליקות באירופה, חוקרים גורסים כי בשל גודלה היחסי של קבוצת המהגרים, היקפו של גל הגירה זה, נסיבות ההגירה ומאפייני המהגרים, מן הראוי להתייחס לקבוצת מהגרים זו כקבוצה אתנית נפרדת וייחודית (Al Haj, 2020).

אוכלוסיית המהגרים הסובייטים בישראל התאפיינה בהשכלה גבוהה יחסית ובאחוז גבוה מאוד של בעלי מקצועות אקדמיים, מדעיים ופרופסיונליים, ומסת המהגרים החדשים יצרה לחץ רב הן על שוק התעסוקה והן על שוק הדיור. למרות העזרה שהגישו מוסדות המדינה למהגרים בצורת "סל קליטה" שכלל סיוע כספי, הדרכה, לימודי שפה והכשרה מקצועית, חוו רבים מהמהגרים הרוסים קשיים בהשתלבות

בשוק העבודה, ואחוז לא מבוטל מהם נאלץ להתפשר על משרות שלא תאמו את כישוריהם, על משרות בשכר נמוך ועל עבודה במקצועות בסטטוס נמוך מאלו שהחזיקו במולדת (Raijman & Semyonov, 1998; Haberfeld et al., 2000; Remenick, 2003). למעשה, מהגרים רבים מברית המועצות לשעבר חוו מובילות תעסוקתית שלילית, בעיקר בשנים הראשונות להגעתם לישראל. בהקשר זה מן הראוי לציין כי סדרת מחקרים שנערכה בשנים האחרונות מצביעה על כך שבמשך השנים הלכו והשתפרו גם הסטטוס של המקצועות שעסקו בהם המהגרים מברית המועצות לשעבר וגם שכרם, ובשל כך הלכו והצטמצמו הפערים בין המהגרים הרוסים ובין ילידי הארץ (בעלי כישורים זהים) בפרמטרים אלה. יחד עם זאת, גם לאחר יותר מעשרים וחמש שנים מתחילת גל הגירה זה לישראל לא נסגרו הפערים הכלכליים בין העולים הרוסים ובין הוותיקים (Gorodzeisky & Semyonov, 2011), והם עדיין בולטים במיוחד בקרב המהגרים המבוגרים. במילים אחרות, למרות המובילות הכלכלית שחוו יוצאי ברית המועצות לשעבר בשוק העבודה הישראלי, הם עדיין נמצאים בעמדת נחיתות כלכלית לעומת קבוצת מהגרים אחרות בישראל ולעומת ילידי הארץ. בתקופתו של גל הגירה המוני זה הגיעה לארץ קבוצת מהגרים נוספת ומובחנת, קבוצת היהודים מאתיופיה. ההגירה מאתיופיה החלה למעשה ב-1984–1985 כאשר ממשלת ישראל ארגנה את "מבצע משה" לחילוץ יהודי אתיופיה ממחנות פליטים בסודאן. במסגרת מבצע זה חולצו כ-18,000 פליטים. בעשור שלאחריו במהלך "מבצע שלמה" חולצו כ-15,000 יהודים ממחנות פליטים מאתיופיה והוטסו לישראל. קבוצת המהגרים מאתיופיה (להלן אתיופים) מונה כיום כ-100,000 מהגרים המתאפיינים בצבע עור כהה. ניתן להתייחס גם לקבוצת מהגרים זו כאל פליטים, שכן רבים מהם חולצו מאפריקה על ידי רשויות מדינת ישראל בדרך האוויר. לעומת המהגרים מברית המועצות לשעבר (ומהמהגרים שהגיעו מארצות אחרות באותה תקופה) התאפיינו המהגרים מאתיופיה ברמת השכלה פורמלית נמוכה ובכישורים מקצועיים שלא אפשרו להם התמודדות מוצלחת עם חברה מודרנית ועם שוק העבודה המפותח והתחרותי שבישראל. בשל כך נתקלו מהגרים אתיופים רבים בקשיי השתלבות גדולים ובקשיים במציאת תעסוקה, כמו גם בגילויי אפליה, בשוק העבודה ובחברה בישראל. ואכן, רמות הסטטוס התעסוקתי, התגמולים הכלכליים והשכר של המהגרים האתיופים נמוכות בהשוואה לאלה של כל קבוצת המהגרים היהודים האחרות. היהודים האתיופים נמצאים בתחתית סולם הריבוד האנתני באוכלוסייה היהודית ומבודדים יחסית הן מבחינה חברתית והן מבחינת אזורי המגורים. וכך התגבשה בעשורים האחרונים מערכת ריבוד אתני חדשה בקרב האוכלוסייה היהודית בישראל הכוללת ארבע קבוצות עיקריות: יוצאי אירופה, אמריקה, אוסטרליה ודרום אפריקה (אשכנזים), יוצאי אסיה וצפון אפריקה (ספרדים או מזרחיים), יוצאי ברית המועצות לשעבר (רוסים שמרביתם אשכנזים) ויוצאי אתיופיה (אתיופים).

את מבנה הריבוד האנתני החדש בקרב אוכלוסיית המהגרים היהודים לישראל (מבנה שהלך והתגבש משנות התשעים של המאה הקודמת) הכולל ארבע קבוצות אתניות מובחנות עיקריות, ניתן לראות בבירור בנתוני הלוחות שהוצגו בעבודות המחקר של סמיונוב, רייכמן ומסכילסון (Semyonov, Raijman & Maskileyson, 2015, ראו נספח 1). הנתונים מצביעים על הבדלים במאפיינים הדמוגרפיים, החברתיים והכלכליים בין ארבע הקבוצות של המהגרים "המאוחרים" (אלו שהיגרו לישראל לאחר 1990). ההבדלים מלמדים על היווצרות מערכת ריבוד אתני חדשה ומורחבת יותר בקרב האוכלוסייה היהודית בישראל. בדומה לריבוד האנתני שהתגבש בעבר בישראל בין האשכנזים (ילידי אירופה, אוסטרליה, דרום אפריקה ומדינות באמריקה הצפונית או הדרומית) ובין הספרדים (ילידי אסיה, המזרח התיכון וצפון אפריקה), גם במערכת הריבוד בקרב "המהגרים המאוחרים", האשכנזים נמצאים בראש הסולם החברתי-כלכלי. קבוצת המהגרים האשכנזים (אם בקרב הגברים ואם בקרב הנשים) מתאפיינת בהשכלה גבוהה יותר מזו של כל

קבוצות המהגרים האחרות, באחוז גבוה יותר של מחזיקי משלחי יד פרופסיונליים-מדעיים וניהוליים (מקצועות בעלי סטטוס גבוה) ובהכנסה גבוהה יותר מזו של כל הקבוצות האחרות. בתחתית הסולם החברתי-כלכלי נמצאת קבוצת המהגרים מאתיופיה. ראשית, ההשכלה הפורמלית של המהגרים מאתיופיה נמוכה יותר מזו של בני ובנות כל הקבוצות האחרות (לחלק ניכר אין כל השכלה פורמלית). שנית, אחוז בעלי משלחי יד פרופסיונליים-מדעיים וניהוליים בקרב המהגרים "האתיופיים" נמוך מאוד, ואחוז בעלי משלחי יד יוקרתיים נמוך מזה של כל הקבוצות האחרות. שלישית, ממוצע ההכנסות של המהגרים מאתיופיה הוא הנמוך ביותר בישראל. המהגרים המאוחרים שהגיעו ממדינות באסיה או בצפון-אפריקה (בעשורים האחרונים) מתאפיינים בהשכלה גבוהה במידה ניכרת מהשכלת המהגרים מאתיופיה אך השכלתם הממוצעת נמוכה מזו של המהגרים מאירופה, מאמריקה, מדרום אפריקה או מאוסטרליה. אחוז בעלי משרות במשלחי יד בעלי סטטוס גבוה (פרופסיונליים-ניהוליים-מדעיים) בקרב יוצאי אסיה או צפון אפריקה גבוה מזה של המהגרים מאתיופיה אך נמוך מאשר בקרב שתי קבוצות המהגרים האחרות. מעניין לציין כי למרות השכלתם הגבוהה יחסית של המהגרים מברית המועצות לשעבר, הכנסתם הממוצעת נמוכה יותר מזו של יוצאי אסיה או צפון אפריקה. הנתונים מראים כי רבים מהם עדיין לא הצליחו לתרגם את משאבי ההון האנושי שרכשו (השכלה וכישורים מקצועיים) להישגים בשוק העבודה במונחים של סטטוס תעסוקתי והכנסה (Remenick, 2003). יחד עם זאת, יש לציין כי מחקרים שנערכו בשנים האחרונות מראים כי במשך השנים הישגיהם של יוצאי ברית המועצות לשעבר בשוק העבודה הולכים ומשתפרים והפערים הראשוניים בינם לבין ילידי ישראל הולכים ומצטמצמים (לדוגמה ראו Gorodzeisky & Semyonov, 2011).

קבוצות "המהגרים המאוחרים" לישראל לא נבדלות אלו מאלו רק במיקומם היחסי בשוק העבודה ובמערכת הכלכלית אלא גם במאפייניהם הדמוגרפיים והחברתיים. לדוגמה, הגיל הממוצע של קבוצת המהגרים מאתיופיה צעיר יותר מממוצע הגיל של כל הקבוצות האחרות. המהגרים מאתיופיה שהו בארץ זמן רב יותר מכל הקבוצות האחרות של "המהגרים המאוחרים" (הבדל המשקף כנראה מועדי הגירה מוקדמים יותר של האתיופים לישראל). יותר משלושה רבעים מהמהגרים מאתיופיה או מברית המועצות לשעבר מתגוררים ביישובים הממוקמים במרכזים העירוניים, שיעור גבוה יותר מזה שבקרב המהגרים מארצות המערב או המהגרים מאסיה או מצפון אפריקה. ולבסוף, השליטה בשפה העברית ניכרת בקרב יוצאי אירופה, אמריקה, אסיה או צפון אפריקה יותר מאשר בקרב יוצאי אתיופיה או יוצאי הרפובליקות הסובייטיות (Raijman, Semyonov and Geffen, 2015). אכן, בדומה לפערים שנוצרו בין הקבוצות האתניות בעיקר בין יוצאי אסיה וצפון אפריקה ובין יוצאי מדינות באירופה ובאמריקה, בגלי ההגירה בשנותיה הראשונות של המדינה, מתהווים ומתגבשים פערים בולטים בין ארבע הקבוצות העיקריות שהיגרו לישראל בעשורים שמאז שנות התשעים של המאה הקודמת. יוצאי הארצות המערביות (בדור הראשון או השני) נמצאים בראש ההיררכיה החברתית-כלכלית ויוצאי אתיופיה (בדור הראשון או השני) בתחתית. יוצאי ברית המועצות לשעבר ויוצאי אסיה או צפון אפריקה נמצאים בתווך.

מהגרים בעידן הגלובלי – מהגרי עבודה, מבקשי מקלט ופליטים

בעשורים האחרונים, בעידן הגלובלי ולקראת המילניום החדש, הפכה ישראל לשותפה פעילה בשוק הגלובלי, וכזאת גם ליעד למהגרי עבודה גלובליים כמו גם לפליטים ולמבקשי מקלט (Bartram, 1998; Kemp & Raijman, 2008; Raijman & Kemp, 2010, 2011). העידן הגלובלי מתאפיין במהגרי עבודה ממדינות עניות העוזבים את בתיהם ואת משפחותיהם כדי למצוא תעסוקה רווחית יותר במדינות עשירות ומתועשות.

אף על פי שהמהגרים הגלובליים מהווים מקור ל"כוח עבודה זול" למשרות ידניות, נמוכות סטטוס ו"לא נחשקות" במדינה המארחת, משכורותיהם גבוהות יותר מאלו שיכלו להרוויח בארצותיהם. הכנסות מהגרי העבודה במדינה המארחת משמשות לתמיכה כלכלית ולשיפור רמת החיים ואיכות החיים של בני המשפחה שנשארו מאחור (Massey et al., 1998). וכך קרה שבעשורים האחרונים הפכה ישראל ליעד מבוקש למהגרי עבודה ממדינות רבות (Bartram, 1998; Raijman & Kemp, 2010, 2011).

מהגרי העבודה מעבר לים החלו להגיע לישראל בתחילת שנות התשעים של המאה העשרים כדי להחליף את העובדים הפלסטינים שנהגו ליומם משטחי הגדה המערבית ומרצועת עזה כדי לעבוד בישראל בענפי הבנייה, החקלאות והתעשייה והיוו כעשרה אחוזים מכוח העבודה בישראל. לאחר פרוץ האינתיפאדה ב-1987, כאשר העובדים הפלסטינים הפכו לכוח עבודה לא אמין כתוצאה ממגבלות תנועה, החלה ממשלת ישראל ליזום יבוא של "עובדים זמניים" לענפי הבנייה (טורקים ורומנים) ועובדי חקלאות (תאילנדים), וכל אותה עת הגיעו גם עובדים פיליפינים לעבוד בסיעוד. מהגרים מאפריקה, מאמריקה הלטינית וממזרח אירופה הגיעו לישראל בתור תיירים ונשארו בה ללא אשרות שהייה כדי למצוא תעסוקה בעבודות ניקיון ובמשרות ידניות בשכר נמוך. בשנים האחרונות הולכת ומתגבשת קהילה של מהגרי עבודה גלובליים ממגוון רב יותר של ארצות מוצא. לדוגמה, לעובדי הסיעוד הפיליפינים הצטרפו בשנים האחרונות עובדי סיעוד מהודו, מסרי לנקה ומבולגריה; ולעובדי הבניין מרומניה ומטורקיה התווספו פועלים מסין ומרפובליקות סובייטיות לשעבר. בתקופה הנוכחית מרבית מהגרי העבודה הגלובליים מועסקים בשלושה ענפים עיקריים: סיעוד (57%), חקלאות (22%) ובניין (13%). על פי נתוני (אומדני) רשות האוכלוסין וההגירה, בסוף שנת 2022 התגוררו בישראל 219,146 עובדים זרים (של-85% מהם היו היתרי עבודה). אולם מן הראוי לציין כי למרות התפקיד שהם ממלאים בשוק העבודה בישראל ולמרות נוכחותם רבת השנים של המהגרים הגלובליים בחברה הישראלית, יחס אוכלוסיית האזרחים (הן יהודים והן ערבים) כלפיהם הוא שלילי. מרבית האזרחים מתנגדים לאשר את הכנסתם למדינה ולהעניק להם שוויון זכויות חברתי וכלכלי (Raijman, 2013; ; Raijman & Semyonov 2004).

נוכחותם של הפליטים ומבקשי המקלט בישראל היא תולדה של מלחמות האזרחים ושל האלימות הפוליטית במדינות אפריקה. מבקשי המקלט נמלטו מאזורי שפיכות דמים (בעיקר בסודאן ובאיריתריאה) וחצו את מדבר סיני ואת הגבול עם מצרים כדי למצוא מקלט בישראל. בשנת 2019 הוערך מספרם של מבקשי המקלט בכשלושים אלף נפש. אף על פי שמדינת ישראל מעניקה למבקשי המקלט מעמד זמני במסגרת הסדר "הגנה קבוצתית", מעמד זה אינו מקנה זכויות חברתיות או לזכויות רווחה. יתרה מזו, לא זו בלבד שמעמד זמני זה יכול להסתיים בכל רגע נתון, אלא שהמדינה אף הפעילה מערכת הסדרים, חוקים ומנגנונים המונעים ממבקשי המקלט להשתלב בחברה הישראלית. נוסף על מערכת החוקים וההסדרים, הקימה המדינה גדר לאורך הגבול שמטרתה למנוע כניסה של מבקשי מקלט נוספים לישראל. מן הראוי לציין כי המדינה מתייחסת למבקשי המקלט כאל "מהגרים כלכליים" ולא כאל "מהגרים פוליטיים", ומשום כך עד היום אישרה מעמד "פליט" למבקשי מקלט מעטים בלבד. בתנאים אלו קהילת מבקשי המקלט בישראל (שמרביתה מרוכזת בשכונות עוני בדרום תל אביב) נמצאת בתחתית המערכת החברתית-כלכלית של ישראל, ויחס הציבור אליה שלילי בעיקרו (Ariely, 2019; Hercowitz-Amir et al., 2017; Hochman & Hercowitz-Amir, 2017; Hochman 2015).

סיכום

במאמר סקירה זה ניסיתי להדגים כיצד שינתה, גיבשה ועיצבה ההגירה לישראל במאה השנים האחרונות את הרכב האוכלוסייה ואת מבנה האי-שוויון בישראל ודפוסיו. הסקירה מצביעה על התגבשות שלושה צירי אי-שוויון עיקריים שלאורכם התארגנו תושבים ותיקים ומהגרים מראשית המאה העשרים ועד ימינו. הציר הראשון הוא ציר האזרחות המבדיל בין מהגרים גלובליים חסרי מעמד "אזרח" ובין תושבים בעלי אזרחות ישראלית. הציר השני הוא ציר הדת (או הלאום) המבחין בין הרוב היהודי ובין המיעוט הלא-יהודי (בעיקר אוכלוסיית ערביי ישראל). הציר השלישי הוא הציר האתני שעליו התארגנה אוכלוסיית היהודים על פי ארצות מוצא.

הציר הלאומי הדואלי המבחין בין יהודים לערבים החל להתהוות בראשית המאה העשרים כאשר יהודים החלו להגר לארץ ישראל כדי להקים את מדינת היהודים על פי חזון הציונות. בראשית התהליך היוו המהגרים היהודים מיעוט מספרי שחי לצד הערבים (תחת השלטון הטורקי ולאחר מכן תחת המנדט הבריטי). המהגרים היהודים (מרביתם ממזרח אירופה וממרכזה) החלו לבנות את המוסדות החברתיים, הכלכליים, התרבותיים והפוליטיים של המדינה שבדרך. לאחר חלוקת הארץ ומלחמת העצמאות (1948) הפכו היהודים לקבוצה הדומיננטית בישראל הן מבחינה מספרית והן מבחינת מעמד חברתי, כלכלי, תרבותי ופוליטי, והערבים הפכו מקבוצת רוב לקבוצת מיעוט אתני החי תחת שלטון המדינה החדשה. ההפרדה החברתית-כלכלית בין יהודים לערבים הלכה וגברה במשך השנים עם ההגירה המסיבית של יהודים לישראל לאחר קום המדינה. אף על פי שערביי ישראל הם אזרחי המדינה (וככאלה זכאים לשוויון זכויות חברתיות, כלכליות ופוליטיות) מרביתם חיים בנפרד מהאוכלוסייה היהודית, ומעמדם נמוך מזה של היהודים בכל היבט ומדד של סטטוס כולל השכלה, תעסוקה, הכנסה, רמת חיים, עושר והשפעה פוליטית. עם השנים החלו להתהוות באוכלוסיית המהגרים היהודים פערים חברתיים-כלכליים בין קבוצות מוצא, בעיקר לאחר הקמת המדינה וההגירה ההמונית של יהודים למדינה החדשה. מן הראוי לציין כי מרבית המהגרים היהודים שהגיעו לפלסטין לפני הקמת המדינה היו ממוצא אשכנזי ושמקבוצה זו גויסה האליטה החברתית, תרבותית, כלכלית ופוליטית של המדינה החדשה. לאחר הקמת המדינה היגרו לישראל שתי קבוצות של מהגרים-פליטים יהודים: ניצולי שואה ושורדי מלחמת העולם השנייה (מרביתם אשכנזים מאירופה) ופליטים ממדינות מוסלמיות במזרח התיכון, מרכז אסיה וצפון אפריקה (ספרדים או מזרחים). המהגרים משתי הקבוצות היו חסרי כול ונזקקו לעזרת המדינה אך תלות הקבוצה השנייה במוסדות המדינה הייתה גדולה יותר. נוסף על כך, לקבוצת המהגרים האשכנזים היו קשרים עם התושבים הוותיקים ועם האליטה האשכנזית, ורבים מהם אף זכו מאוחר יותר בפיצויים מגרמניה. בשלב זה החלו להיווצר פערים חברתיים וכלכליים על בסיס מוצא בין שתי קבוצות המוצא העיקריות, והללו קיבעו את מעמדם החברתי-כלכלי של האשכנזים במקום גבוה יותר מזה של יוצאי ארצות המזרח עד עצם היום הזה. בשלושת העשורים האחרונים הורחב הציר הדואלי משתי קבוצות לארבע קבוצות מוצא עיקריות עם כניסתם של מהגרים מברית המועצות לשעבר ומאתיופיה. בראש מערכת הריבוד האתני עדיין עומדים האשכנזים (יוצאי אירופה, אמריקה, אוסטרליה או דרום אפריקה וצאצאיהם) ובתחתית המערכת המהגרים מאתיופיה. יוצאי ברית המועצות לשעבר ויוצאי אסיה וצפון אפריקה נמצאים בתווך.

ציר האזרחות החל להתגבש בעשורים האחרונים כתוצר ישיר של תהליכי הגירה בשוק הגלובלי. הדואליות בציר האזרחות מבחינה בין מהגרי עבודה, מבקשי מקלט ופליטים חסרי אזרחות (ובעלי זכאות מוגבלת ומזערית לזכויות חברתיות ולהגנה חברתית) ובין אזרחים הזכאים לסל זכויות ולהגנה אזרחית המוענקים לאזרחי מדינת רווחה. בשל הליכי היצע וביקוש בשוק הגלובלי החלו להגיע לישראל עובדים

זרים (חלקם בעלי היתרי עבודה וחלקם חסרי היתרים) ממדינות עניות רבות כדי לענות על הביקוש לעובדים במשרות ובמשלחי יד לא נחשקים בשכר נמוך. נוסף על כך, עקב מלחמות אזרחים במדינות אפריקאיות נמלטו לישראל מבקשי מקלט, והללו מוצאים תעסוקה ארעית במשרות שהשכר בהן נמוך ושהאוכלוסייה המקומית ממאנת לעסוק בהן. בגלל הגירה זו מבנה האי-שוויון בחברה הישראלית הולך ומעמיק לא רק בין האזרחים לחסרי האזרחות אלא גם בין קבוצות באוכלוסיית האזרחים. להעמקתו ולהרחבתו של האי-שוויון החברתי-כלכלי יש השפעות ישירות על היציבות החברתית והפוליטית מחד גיסא, ועל מערכות יחסים בין הפרטים בחברה מאידך גיסא.

רשימה ביבליוגרפית

- Alba, R. and Nee, V. (1997). Rethinking Assimilation Theory for a New Era of Immigration. *International Migration Review*, 31(4), 826–874.
- Amit, K. and Semyonov, M. (2006). Israel as Returning Disapora. *Metropolis World Bulletin*, 6, 11–14.
- Al Haj, M. (2019). *The Russians in Israel: A New Ethnic Group in a Tribal Society*. New York: Routledge.
- Ariely, G. (2021). Collective Memory and Attitudes Toward Asylum Seekers: Evidence from Israel. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 47(5), 1084–1102.
- Bartram, D. (1998). Foreign Workers in Israel: History and Theory. *International Migration Review*, 32(2), 303–325.
- Ben Eliezer, U. (2004). Becoming a Black Jew: Cultural Racism and Anti-Racism in Contemporary Israel. *Social Identities*, 10(2), 245–266.
- Ben Eliezer, U. (2008). Multicultural Society and Everyday Cultural Racism: Second Generation of Ethiopian Jews in Israel's 'crisis of modernization. *Ethnic and Racial Studies*, 31(5), 935–961.
- Ben Rafael, E. (1982). *The Emergence of Ethnicity: Cultural Gaps and Social Conflict in Israel*. Westport, CT: Greenwood Press.
- Chiswick, B. R. (1978). The Effect of Americanization on the Earnings of Foreign-born Men. *The Journal of Political Economy*, 86(5), 897–921.
- Chiswick, B. R. (1982). The Economic Progress of Immigrants: Some Apparently Universal Patterns. In B. R. Chiswick (Ed.), *The Gateway: U.S. Immigration Issues and Policies* (pp. 119–158). Washington, D.C: American Enterprise Institute for Public Policy Research.
- Cohen, Y. and Haberfeld, Y. (1998). Second-Generation Jewish Immigrants in Israel: Have the Ethnic Gaps in Schooling and Earnings Declined? *Ethnic and Racial Studies*, 21(3), 507–528.
- Cohen, Y. Haberfeld, Y. and Kristal, T. (2007). Ethnicity and Mixed Ethnicity: Educational Gaps among Israeli Born Jews. *Ethnic and Racial Studies*, 30 (5), 896–917.
- Della Pergola, S. (1998). The Global Context of Migration to Israel. In E. Leshem and J. Shuval (Eds.), *Immigration to Israel: Sociological Perspectives* (pp. 51–92). New Brunswick:

- Transaction.
- Eisenstadt, S. N. (1954). *The Absorption of Immigrants*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Gordon, A. (1998). The New Diaspora — African Immigration to the United States. *Journal of Third World Studies*, 15(1), 79–103.
- Gorodzeisky, A. and M. Semyonov (2011). Two Dimensions to Immigrants' Economic Incorporation: Soviet Immigrants in the Israeli Labour Market. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 37(7), 1059–1077.
- Haberfeld, Y., Semyonov, M. and Cohen, Y. (2000). Ethnicity and Labor Market Performance among Recent Immigrants from the Former Soviet Union to Israel. *European Sociological Review*, 16(3), 287–299.
- Hochman, O. (2015). Infiltrators or Asylum Seekers? Framing and Attitudes toward Asylum Seekers in Israel. *Journal of Immigrant and Refugee Studies*, 13(4), 358–378.
- Hercowitz-Amir, A., Rajman, R. and Davidov, E. (2017). Host or Hostile? Attitudes towards Asylum Seekers in Israel and in Denmark. *International Journal of Comparative Sociology*, 58(5), 416–439.
- Hochman, O. and Hercowitz-Amir, A. (2017). (Dis) Agreement with the Implementation of Humanitarian Policy Measures towards Asylum Seekers in Israel: Does the Frame Matter? *Journal of International Migration and Integration*, 18(3), 897–916.
- Kanaana, S. (1975). *Survival Strategies of Arabs in Israel*. Birzeit: Birzeit University Publications.
- Kaplan, S. and Salamon, H. (2004). Ethiopian Jews in Israel: A Part of the People or Apart from the People? In U. Rebhun and C. Waxman (Eds.), *Jews in Israel: Contemporary Social and Cultural Patterns* (pp. 118–148). Hanover and London: Brandeis University Press.
- Kemp, A. and Rajman, R. (2008). Foreigners in a Jewish State: The New Politics of Labor Migration in Israel. *Israeli Sociology*, 3(1), 79–110 (Hebrew).
- Kemp, A., and Rajman, R. (2008). *Migrants and Workers: The Political Economy of Labor Migration in Israel*. Jerusalem: Van Leer Institute and Hakibbutz Hameuchad Publishing House.
- Lewin-Epstein, N. and Semyonov, M. (1992). Local Labor Markets, Ethnic Segregation, and Income Inequality, *Social Forces*, 71(4), 1101–1119.
- Lewin-Epstein, N. and Semyonov, M. (1993). *Arabs in Israel's Economy: Patterns of Ethnic Inequality*. Boulder Colorado: Westview Press.
- Lewin-Epstein, N. and Semyonov, M. (1994). Sheltered Labor Markets, Public Sector Employment, and Socioeconomic Returns of Arabs in Israel. *American Journal of Sociology*, 100(3), 622–651.
- Lustick, I. (1980). *Arabs in the Jewish State: Israel's Control of a National Minority*. Austin, Texas: University of Texas Press.
- Maskileyson, D. and Semyonov, M. (2017). On Race, Ethnicity and on the Economic Cost of immigration. *Research in Social Stratification and Mobility*, 50, 19–28.
- Massey, D. S. Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A. and Taylor, J. E.

- (1998). *Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of Millennium*. New York: Oxford University Press.
- Massey, D. S. (2009). Racial Formation in Theory and Practice: The Case of Mexicans in the United States. *Race and Social Problems*, 1(1), 12–26.
- Neidert, L. J. and Farley, R. (1985). Assimilation in the United States: An Analysis of Ethnic and Generation Differences in Status and Achievement. *American Sociological Review*, 50(6), 840–850.
- Offer, S. (2004). The Socio-Economic Integration of the Ethiopian Community in Israel. *International Migration*, 42(3), 29–55.
- Offer, S. (2007). The Ethiopian Community in Israel: Segregation and the Creation of a Racial Cleavage. *Ethnic and Racial Studies*, 30(3), 461–480.
- Portes, A. and Zhou, M. (1992). Gaining the Upper Hand: Economic Mobility among Immigrant and Domestic Minorities. *Ethnic and Racial Studies*, 15(4), 491–522.
- Park, R. E. and Burgess, E. W. (1921). *Introduction to the Science of Sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Portes, A. and Zhou, M. (1993). The New Second Generation: Segmented Assimilation and its Variants. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 530(1), 74–96.
- Raijman, R. (2013). Foreigners and Outsiders: Exclusionist Attitudes towards Labor Migrants in Israel. *International Migration*, 51(1), 136–151.
- Raijman, R. and Kemp, A. (2010). The New Immigration to Israel: Becoming a De Facto Immigration State in the 1990s. In Segal, U., Elliott, D and Mayadas, N. (eds.), *Immigration Worldwide: Policies, Practices and Trends* (pp. 147–163). Oxford: Oxford University Press.
- Raijman, R. and Kemp, A. (2011). Labor Migration in Israel. *Proto Sociology*, 27, 177–193.
- Raijman R. and Semyonov, M. (1998). Best of Times, Worst of Times, and Occupational Mobility: The Case of Soviet Immigrants in Israel. *International Migration*, 36(3), 291–310.
- Raijman, R. and Semyonov, M. (2004). Perceived Threat and Exclusionary Attitudes towards Foreign Workers in Israel. *Ethnic and Racial Studies*, 27(5), 780–799.
- Raijman, R., Semyonov, M., & Geffen, R. (2015). Language proficiency among post-1990 immigrants in Israel. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 41(8), 1347–1371.
- Remennick, L. (2003). Career Continuity among Immigrant Professionals: Russian Engineers in Israel. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 29(4), 701–721.
- Saabneh, A. and Tesafi, R. (2001). Does Immigrant Policy Matter? Labor Market Integration of Ethiopian Immigrants in Israel and the United States. *Population Research and Policy Review*, 40, 955–985.

- Semyonov, M. and Tyree, A. (1981). Community Segregation and the Costs of Ethnic Subordination. *Social Forces*, 59(3), 649–666.
- Semyonov, M. (1988). Bi-Ethnic Labor Markets, Mono-Ethnic Labor Markets, and Socioeconomic Inequality. *American Sociological Review*, 53(2), 256–266.
- Semyonov M. (1996). On the Cost of Being an Immigrant in Israel: The Effects of Tenure, Ethnicity and Gender. *Research in Social Stratification and Mobility*, 15, 115–131.
- Semyonov, M. and Lewin-Epstein, N. (2003). Immigration and Ethnicity in Israel: Returning Diasporas and Nation Building. In R. Munz, and R. Ohliger (Eds.), *Diasporas and Ethnic Migrants* (pp. 327–337). East Sussex: Psychology Press.
- Semyonov, M. and Gorodzeisky, A. (2012). Israel: An Immigrant Society. in J. S. Friders and John Biles (eds). *International Perspective: Integration and Inclusion* (pp. 227–243). McGill Queen University Press.
- Semyonov, M. and Lewin-Epstein, N. (2011). Wealth Inequality: Ethnic Disparities in Israeli Society. *Social Forces*, 89(3), 935–950
- Semyonov, M., Raijman, R. and Maskileyson, D. (2015). Ethnicity and Labor Market Incorporation of Post-1990 Immigrants in Israel. *Population Research and Policy Review*, 34(3), 331–359.
- Semyonov, M., Raijman, R. and Maskileyson, D. (2016). Immigration and the Cost of Ethnic Subordination: The Case of Israeli Society. *Ethnic and Racial Studies*, 39(6), 994–101.
- Semyonov, M., Rebeca Raijman and Dina Maskileyson (2016). Immigration and the Cost of Ethnic Subordination: The Case of Israeli Society. *Ethnic and Racial Studies*, 39(6–7), 994–1013.
- Shuval, J. (1963). Value Orientations of Immigrants to Israel. *Sociometry*, 26(2), 247–259.
- Shuval, J. (1963a). *Immigrants on the Threshold*. NY: Prentice-Hall.
- Smootha, S. (1978). *Israel: Pluralism and Conflict*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Smootha, S. and Peres, H. (1976). The Dynamics of Ethnic Inequalities: The Case of Israel. *Social Dynamics*, 1, 63–79.
- Spilerman, S. and Habib, J. (1976). Development Towns in Israel: The Role of Communities in Creating Ethnic Disparities in Labor Force Characteristics. *American Journal of Sociology*, 81, 781–812.
- Warner, W. L. and Srole, L. (1945). *The social systems of American ethnic groups*. New Haven, CT, US: Yale University Press.
- Zhou, M. (1997). Segmented Assimilation: Issues, Controversies, and Recent Research on the New Second Generation. *International Migration Review*, 31(4), 975–1008.

TABLE APPENDIX 1a*

Socioeconomic and Socio-Demographic Characteristics of Immigrants, Men, Aged 27-75

	ETHIOPIA	Asia, North Africa	FSU	Europe, America and South Africa
Age, Mean (Std. D.)	45.5 (13.1)	49.4 (12.7)	48.5 (13.3)	49.7 (14)
Years since migration, Mean (Std. D.)	15.0 (5.4)	14.4 (4.6)	14.6 (4.2)	13.9 (5.3)
Married, %	78	87	77	81
Years of schooling, Mean (Std. D.)	5.7 (5.7)	13.0 (4.1)	14.0 (3.0)	16.3 (4.8)
<i>Occupation in country of origin:</i>				
Professionals, technicians and managers, %	2.5	32.9	47.8	54.0
Clerks, sales and services, %	5.7	24.7	6.7	24.4
Blue collar, %	70.7	20.0	35.4	12.5
Not in the labor force, %	21	22.4	10.2	9.1
Current Hebrew proficiency, Mean (Std. D.)	3.2 (1.4)	3.7 (1.0)	3.0 (1.2)	3.8 (1.1)
In labor force in Israel, %	87.7	83.5	92.2	88.4
Professionals, technicians and managers in Israel, %	5	20	26	46
Income from work (in shekels), Mean (Std. D.)	5,567.7 (2,232.2)	8,721.6 (7,310.7)	8,145.2 (6,184.2)	12,279 (13,044.2)
Number of observations	200	95	875	218

Source: Table 1a, Semyonov, M., Raijman, R. and Maskileysen, D. (2015: 340-41).

TABLE APPENDIX 1b*

Socioeconomic and Socio-Demographic Characteristics of Immigrants, Women, Aged 27-75

	ETHIOPIA	Asia, North Africa	FSU	Europe, America and South Africa
Age, Mean (Std. D.)	43.0 (11)	49.0 (13.8)	48.0 (12.7)	47.6 (12.3)
Years since migration, Mean (Std. D.)	14.9 (5.2)	14.0 (4.6)	14.5 (4.2)	14.4 (4.9)
Married, %	64	73	62	79
Years of schooling, Mean (Std. D.)	3.8 (5.4)	13.8 (4.3)	14.4 (2.8)	15.4 (2.9)
<i>Occupation in country of origin:</i>				
Professionals, technicians and managers, %	3.6	24.1	61.4	43.6
Clerks, sales and services, %	5.3	26.4	19.2	36.2
Blue collar, %	30.2	11.5	8.7	4.3
Not in the labor force, %	60.9	37.9	10.7	16.0
Current Hebrew proficiency, Mean (Std. D.)	2.5 (1.3)	3.5 (1.1)	3.3 (1.2)	3.7 (1)
In labor force in Israel, %	78.1	71.3	88.2	79
Professionals, technicians and managers in Israel, %	4	21	25	33
Income from work (in shekels), Mean (Std. D.)	3,417.9 (1,542.1)	6,187.6 (7,407.1)	5,341.7 (4,425.1)	5,787.1 (5,199.9)
Number of observations	192	98	1,075	228

*Source: Table 1a, Semyonov, M., Rajjman, R. and Maskileyson, D. (2015:342-43).